

Карымишакова А.Т.

**ТОФАЛАР ТИЛИНДЕГИ ФАКТЫЛАР ЖАНА АЛАРДЫН КЫРГЫЗ
ТИЛИНДЕГИ МААНИЛЕРИ**

Карымишакова А.Т.

**ФАКТЫ ИЗ ТОФАЛАРСКОГО ЯЗЫКА И ИХ ЗНАЧЕНИЯ
В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ**

A. T. Karymshakova

**THE FACTS FROM THE TOFALAR LANGUAGE AND THEIR
SEMANTICS IN THE KYRGYZ LANGUAGE**

УДК: 811.112.2

Макалада тофалар тилинде кездешкен кыргыз тилиндеги **комуз, урук/уруу, үрөн, уук, эпчи, улус** сыяктуу нукура кыргыз сөздөрүнө сырткы тыбыштык турпаты жагынан жакын келген, бирок маанилик жактан булардан (түпкүлүгүндө кандайдыр бир жалтылыкты түзүп турса да), айырмаланган, коомчулукта кызыгууну жаратпай койбогон маалыматтар берилет. Мындай маалыматтар аталган тилде жогорку сөздөр менен эле чектелип калбастан, бир кыйла арбын экендигин көрүүгө болот.

Негизги сөздөр: тофалар тили, кыргыз тили, фактылар, тектеш тилдер, семантика, семантикалык айырмачылык, түшүнүк.

В статье представлена информация о словах, встречающихся в тофаларском языке, которые по своему звучанию и написанию схожи с истинно кыргызскими словами, такими как комуз, урук/уруу (семена, семя, род, племя), үрөн (семя, семена, посевной материал), уук (жердь купола юрты), эпчи (женская половина юрты), улус (народ, люди, нация), но отличаются по смыслу, хотя по этимологическому значению они близки друг к другу в этих двух языках. Кроме того, такие факты не ограничиваются выше описанными словами, а их количество гораздо больше и тем самым, может вызывать огромный интерес среди общественности.

Ключевые слова: тофаларский язык, кыргызский язык, факты, родственные языки, семантика, семантические различия, понятие.

This article provides the information about the words that occur in the Tofalar language, which are similar to the true Kyrgyz words, such as *komuz* (musical instrument), *uruk/uruu* (seed, semen, clan, tribe), *uron* (seed, semen, seed grain), *uuk* (pole of the yurt's dome), *epchi* (the female half of the yurt), *ulus* (nation, people, nationality) by their sound and the form of writing, but differ in meaning, although according to the etymological meaning they are close to each other in these two languages. In addition, these facts are not limited to the above described words, but their quantity is much more, and thus, it arouses the great interest among the public.

Key words: the Tofalar language, Kyrgyz language, facts, kin languages, semantics, semantic differences, notion.

В.И. Рассадиндин “Тофаларско-русский словарь. Русско-тофаларский словарь. (Иркутск, 1994) аттуу сөздүгүн (мындан ары ТРС деп кыскартылып берилет) барактап отуруп, ар бир кыргызды кош көңүл калтырбаган кызыктуу фактыларга туш болдук. Аталган сөздүктө биз нукура кыргыз сөздөрү катары кабыл алып жүргөн кадимки эле **комуз, урук/уруу, үрөн, уук, эпчи, улус** сыяктуу сөздөр (айрым тыбыштык айырмачылыктар менен) орун алган. Бир

жагынан тофалар (же эски аталышы боюнча карагас) тили Сибирдеги түрк тилдеринин бири болгондуктан, бул сөздөрдүн башка түрк тилдеринде кандай кезигиши мүмкүн болсо, тофалар тилинде да, ошондой эле кезигиши толук мүмкүн экендигин эске алып, ошондуктан мындай көрүнүштү мыйзам ченемдүү эле көрүнүш катары кабыл алып, таң калбай деле койсок болмок. Бирок кептин баары бул сөздөрдүн семантикасында болуп жаткандыктан, аларга маани бербей, көңүл бурбай коюуга мүмкүн эместигин түшүнүп, ушул макаланы окурмандарга тартуулаганды туура көрүп отурабыз.

Анда эмесе, бизди кызыктырган сөздөрдү ирети менен анализге алууга өтөлү.

һобус. Кыргыз тилиндеги **комуз** сөзүнө тыбыштык жактан жакын келген **һобус** [һобузу] сөзү бул сөздүктө: 1) музыкальный инструмент (любой); 2) музыка деп берилет (ТРС, 39-б.). Мындан тышкары **һобуста-** [һобустаар] 1) музицировать, играть на каком-либо музыкальном инструменте; 2) играть (о музыке) деген этиш сөз (ТРС, 40-б.), **һобусшы** [һобусшысы] музыкант деген зат атооч сөз да жолугат (ТРС, 40-б.). Бул фактылар кыргыздын музыкалык инструменттеринин бир түрү болгон улуттук аспап **комуз** сөзүнүн келип чыгышынын **музыкалык инструмент, музыка** деген жалпы аталыштагы түшүнүктү туюндурган тофалар тилиндеги сөз менен түпкүлүгүндө тыгыз байланышта экендигин даана эле билдирет. Демек, кыргыз тилиндеги **комуз** деген аталыштын келип чыгышы, бир жагынан кыргыздардын бир мезгилдерде кайсы жерди мекендегенинен кабар берсе, экинчи жагынан, жалпы аталышка ээ болгон сөз убакыт өтүү менен жеке аталышка, тактап айтканда, тофалар тилиндегидей болуп, музыкалык инструменттердин баарынын аталышын билдирбестен, кыргыз улутунун сыймыгы болгон бир гана инструменттин (кыргыз комузунун) аталышын билдирип калганынан кабар берет. Ошондой эле тофалар тилиндеги жалпы түшүнүктү туюнткан **һобусшы** (музыкант) сөзү кыйла замандар өтүү менен кыргыз тилинде улуттук аспап болгон **комузда** ойногон адис музыкант, тактап айтканда, **комузчу** деген жеке түшүнүктү туюндуруп калган болуу керек деп эсептөөгө негиз берет.

Уруг [уруу]. Тофалар тилиндеги **уруг/уруу** формасындагы сөздөргө тыбыштык жактан өтө жакын келген кыргыз тилинде кеңири колдонулган **урук/уруу** сөздөрү кыргыздын кулагына жылуу

угулуп, кызыгууну жаратпай койбойт. Бирок бул сөздөрдүн семантикасында жогорудагылардай эле кыргыз тилиндегиден бир аз айырмалуу маани камтылганын көрүүгө болот. Эгер кыргыз тилиндеги **урук/уруу** сөздөрү К.К.Юдахин тарабынан түзүлгөн сөздүктө 1. семена; 2. биол. семя; 3. порода; 4. род, племя деген түшүнүктөрдү билдирсе (Юд., 807, 808-б.), тофалар тилиндеги **уруг** [уруу] сөзү жеке колдонулганда **ребенок** деген түшүнүктү билдирерин көрүүгө болот. Ал эми бул сөз түрдүү сөздөр менен айкалышып келип төмөндөгүдөй түшүнүктөрдү туюнтуп каларын көрө алабыз: **эр уруг, оол уруг** мальчик; **эпши уруг, кыс уруг** девочка; **уруг уруу** внук, внучка; **ойнаар уруг** кукла; **уруг-баар** [уруг-баары] вся родня по линии отца; **уруг-дарыг** [уруг-дары] 1) родные дети; 2) все родственники (в совокупности); **уруглуг** 1 детный, имеющий детей (ТРС, 77-78-б.). Тектеш кыргыз жана тофалар тилдеринде кезиккен бул сөздөр бир караганда такыр башка түшүнүктөрдү берип жаткандай туюлганы менен, түбүндө бир мааниден тараганын баамдоо кыйын эмес. Башкача айтканда, тофалар тилиндеги **уруг/ уруу** сөзүнүн кыргыз тилиндеги бала (наристе), эркек бала, кыз, небере ж.б. (орусча: ребенок, мальчик, девочка, внук, внучка и д.т.) сөздөрүнө туура келиши аталган (**уруг/уруу**) сөздүн этимологиясына тикеден-тике байланыштуу деп эсептөөгө болот. Себеби саналып өткөн кыргыз тилиндеги сөздөр эркек менен аялдын ортосунан жаралган, алардын тукумун улоочу **урук**. Орусча-кыргызча сөздүктө белгиленгендей, **урук** бул – семена, семя, порода; **уруу** бул –род, племя. Демек, тофалар тилинде жалпы жонунан баланын (наристенин) (орусча: ребенок) аталышын туюндурган сөздүн **уруг/уруу** болуп берилип калышы логикага сыярлык эле нерсе деп эсептөөгө болот.

Үрен [үрені]. Тофалар тилинде жогорку **уруг/уруу** сөзү менен семантикалык жактан жалпылыкты түзгөн, ага синонимдик катышта келген **үрен** [үрені] ребенок (ТРС, 80-б.) деген, кыргыз тилинде жогоркудай эле бала (наристе) түшүнүгүн туюндурган термин да кезигет. Бул сөз тыбыштык жактан кыргыз тилиндеги **үрөн** сөзүнө дал келип турганы менен, семантикасы боюнча **семя, семена, посевной материал** деген түшүнүктү туюнтат (Юд., 824-б.). Бул жерде эки тилдеги семантикалык айырмачылык, өзгөчөлүк даана байкалып турса да, тофалар тилиндеги **үрен** менен кыргыз тилиндеги **бала (наристе)** деген түшүнүктөрдүн логикалык жактан бир түшүнүктөн келип чыкканын аңдап билүүгө болот. Образдуу айтканда, бала -келечек үчүн “себилген” **үрөн, урук**, өсүп келаткан муун. Мындан тышкары тофалар тилинде **бала (наристе)** түшүнүгүн билдирген анын **чеш** деген синоними да орун алган. Ал орус тилине: **чеш** 1) новорожденный, младенческий, грудной (о ребенке) деп которулуп берилген (ТРС, 87-б.). Орусча-кыргызча сөздүктө булардын мааниси жаңы төрөлгөн, бөбөк жашы, эмчектеги бала деп берилет (Юд., 1957, 439, 360, 144-б.). Бир сөз менен айтканда, **чеш** сөзү кыргыз тилинде **ымыркай** (орусча младенец) деген маанини туюнтат десек туура болот.

Эпши [эпшисі]. Тофалар тилиндеги **эпши** [эпшисі] сөзү аталган сөздүктө 1) женщина; 2) самка; 3) петля пуговицы (ТРС, 106-б.) деген маанилерде кезигет. Булардын биринчи мааниси (женщина) кыргыз тилиндеги **эпчи** (боз үйдүн **эпчи жагы**) деген сөз менен семантикалык жактан окшоштукту түзөт. Себеби кыргыз тилинде бул сөз **эпчи** формасында жолугуп, боз үйдүн аялдарга гана тиешелүү оң тарабын туюндурат. Мындан улам ар бир кыргыз **эпчи** сөзү **аял** деген түшүнүк менен байланыштуу экенин дапдаана билет. Демек, тофалар тилиндеги **эпши/эпшисі** сөзүнүн биринчи мааниси (женщина) менен кыргыз тилиндеги **эпчи** сөзү бир эле **аял** деген түшүнүктү берери, биринчиден, логикалык ой жүгүртүүнүн негизинде эле дааналанып турса, экинчиден, бул сөз байыркы жазма эстеликтерде **эбчи** формасында жолугуп, **жена, женщина** деген маанилерди туюнтуп келгенин көрө алабыз: бу икегү... эр эбчи болмышлар эти двое... стали мужем и женой (ДТС, 162-б.). Ал эми бул **эбчи** сөзүнүн этимологиясын аныктоо кыйынга деле турбайт. Себеби **эбчи эб жилище, становище** (ДТС,162-б.) (кыргызча **үй**) деген сөзгө **-чы** курандысы жалгануу аркылуу жасалганы дайын экенин көрүп турабыз. Жыйынтыгында, кыйла замандар өтүү менен түрк элдеринде **аял** деген түшүнүктү билдирген **эпчи, эпши/эпши** сыяктуу варианттар пайда болгон деген котурундуга келе алабыз.

Уук. Бул сөз салыштырылып жаткан тофалар тилинде да, кыргыз тилинде да окшош тыбыштык айкашта (**уук** формасында) жолугат. Бирок **уук** сөзү кыргыз тилинде боз үйдүн түндүгү менен керегесин бириктирүүчү, түндүккө бириге турган жагы учтуу, керегеге бириге турган жагы бир аз ичин көздөй ийилип, жалпак келген узун жыгачты (КТС, 1263-б.) туюндурат. Ал кыргызча-орусча сөздүктө унина (жердь купола юрты) деген түшүнүктө берилет (Юд., 810-б.). Ал эми бул сөз тофалар тилинде кыргыз тилиндегиден айырмаланып, разломанный, раскрытый (на куски) (ТРС, 78-б.) деген мааниде келүү менен, кыргыз тилиндеги **уук** түшүнүгүнүн түпкү этимологиясын ачып берген өңдүү болуп турат. Антип айтканыбыздын себеби кыргыз элинде боз үйдүн ууктары түрдүү жыгачтарды тиешелүү размерлерге бөлүп-жарып, жонуп алып, (тофалар тилинде разломанный, раскрытый деп берилгендей) жасалары маалым. Мындан тышкары тофалар тилинде **уук** сөзүнүн **уул** разломаться (на куски), раскрыться деген формасы да берилген (ТРС, 78-б.). Ал эми бул **уул** сөзү байыркы жазма эстеликтердин тилинде **uvul (увул)** формасында жолугуп, измельчиться деген маанини туюндурганын көрө алабыз: увулды нең нечто измельчилось (ДТС, 619-б.). Ал эми байыркы **увул** сөзүнөн азыркы кыргыз тилиндеги **үбөлө** (майдала) деген этиштик маанидеги сөз жаралганына күмөн саноого болбосо керек. Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилиндеги **уук** сөзү анын бүтүн нерседен бөлүнүп, жарылып жасалган процесстин атынан коюлган деген корутунду чыгарууга болот.

Улус. Кыргыз тилинде **улус** сөзү көп колдонулбаса да, **улустун улуу күнүндө** деген сөз айкашынын тутумунда өзгөчө “Нооруз” майрамы учурунда айтылып калып жүрөт. Бул сөздүн түпкү маанисин ачып берүүдө да, тофалар тили жардамга келет десек болот. Себеби тофалар тилинде **улус** сөзү 1) народ, люди; 2) родичи, родственники (TPC, 77-б.) деген мааниде жолугат. Мындан тышкары Х.Карасаевдин пикири боюнча **улус** сөзү сары уйгур тилинде эл, калк, журт, будун, улут деген түшүнүктө колдонулат (Карасаев, 738-б.). Демек, кыргыз тилиндеги **улустун** улуу күнүндө деген айтымдын мааниси **элдин (калктын, журттун)** улуу күнүндө дегенди туюндураы белгилүү болду. **Улус** сөзү кыргыз тилинде айрым семантикалык жылыштын натыйжасында “**Улус** тар. Акимдик-аймактык бирдик, Чынгыз хандын укум-тукумуна бөлүнгөн айрым аймакты да аташкан”, - делип, **аймак** деген түшүнүктү да билдирип калганынан кабар берет (KTC, 1256-б.).

Тофалар тилинде жогорудагы кызыктуу маалыматтардан тышкары, кыргыз тили менен тыбыштык жактан бирдей келген, бирок семантикалык жактан төп келбеген, тактап айтканда, тышкы турпаты окшош болгону менен, маанилик жактан такыр башка түшүнүктү туюндурган кыйлалаган сөздөр колдонулары белгилүү болду. Маселен, **айан** сөзү тофалар тилинде путешествие, дальний путь (TPC, 10-б.) дегенди билдирсе, кыргыз тилинде бул **аян** сөзү К.К.Юдахиндин сөздүгүндө: 2.(в эпосе) предостережение, внушение “свыше” (во сне); тайное знание; дар ясновидения деген түшүнүктү билдирери айтылат (Юд., 87-б.).

Тофалар тилинде **боо** ружье, **боола** стрелять (из ружья) (TPC, 18-б.). Кыргыз тилинде **боо** 1. веревка, завязка, шнурок (Юд., 144-б.).

Тоф.: **бөл** 1) скапливать, собирать (в одном месте); 2) копить (напр. деньги); **бөлүк** куча, группа; стадо, табун, стая; **бөлүн** собираться (в одном месте), скапливаться (TPC, 18-б.). Кырг.: **бөл** делить, разделять, выделять; **бөлүк** часть в разн. знач.; отдел, раздел, деталь; **бөлүн** возвр. от **бөл** делиться, отделяться (Юд., 152-б.).

Тоф.: **быр** копать, сажа (TPC, 19-б.). Кырг.: **быр** 1 мелкая пыль (в зерне, на одежде и т.д.) (Юд., 171-б.).

Тоф.: **карак** 1) глаз, глаза; 2) солнечные лучи; **каракта** наблюдать, держать в поле зрения (TPC, 29-б.). Кырг.: **карак**: **тири карак** живой, жизне-радостный; **каракта** грабить (Юд., 347-б.). Бирок кыргыз тилинде мындан тышкары **карек** деген сөз бар экени белгилүү. Бул сөз жалпы жонунан **көз** деген маанини так туюнтпаса да, көздүн ичиндеги анын негизги бөлүгүн (орусча **зрачок**) туюнтуп, тофалар тилиндеги **карак** сөзүнө маанилик жактан бүтүндүн бөлүгү катары жакындыкты түзүп турат.

Тоф.: **конок** [кonus] сутки (TPC, 31-б.). Кырг.: 1. конок гость (Юд., 401-б.).

Тоф.: **хабак** 1) анат. бровь, брови; 2) небольшой косогор (TPC, 36-б.). Кырг.: **кабак** 1. веко, веко с надбровной дугой; 2. рытвина, впадина (примерно в рост человека) (Юд., 309-б.).

Тоф.: **һөө** уголь, холодный уголек (в костре); **таш һөө** каменный уголь (TPC, 41-б.). Кырг.: **көө** сажа (Юд., 424-б.).

Тоф.: 1. **орус** русский; 2. русский, российский; **оруста** набирать продукты в магазине, **орустап** по-русски (TPC, 53-б.). Кырг.: **орус** русский, **орусча** по-русски (Юд., 582-б.). Бул жерде **орус** сөзү эки тилде тең бирдей эле мааниде колдонулганы менен, **оруста** сөзүнүн колдонулушунда айырмачылык бар. Кыргыз тилинде **оруста** сөзү жатыш жөндөмөдөгү эле зат атооч болсо, тофалар тилинде **оруста** сөзүнүн өзгөчө бир мааниси жолугарын жогоруда көрө алдык.

Тоф.: **өрүм** ломоть (напр. хлеба) (TPC, 56-б.). Кырг.: **өрүм** плетение, заплетение (Юд., 600-б.).

Тоф.: **сан** 1) число, счет; 2) цифра; **сана** I считать, подсчитывать, **сан сана** решать задачу; II читать, заниматься чтением (про себя, мысленно) (TPC, 61-б.). Кырг.: II 1. **сан** число, количество, счет; 2. номер; **сана** 1. (ср. эсепте) считать устно; 2. думать, помышлять, замышлять: алда кандай болот деп, артын санап калбады фольк. Он не **подумал** о последствиях, как мол это будет; **ак сана** желать добра, помышлять хорошее; **кара сана** замышлять недоброе (Юд., 631-б.). **Сан, сана** сөздөрү боюнча бул тектеш эки тилде маанилик жалпылыктар орун алганы менен, тофалар тилинде **сана** сөзүнүн **читать** деген мааниси да бар болсо, кыргыз тилинде анын (**сананын**) **думать** деген мааниси бар экенин көрө алабыз.

Тоф.: **согуш** шелчек (TPC, 63-б.). Кырг.: **согуш** война, сражение (Юд., 649-б.).

Тоф.: **сөөк** 1) анат. кость; 2) род, племя; 3) национальность (TPC, 65-б.). Кырг.: **сөөк** 1. кость; 2. свойственник, родственник по браку: дос айрылат, **сөөк** кайрылат погов. друг расстается, **свойственник** помогает; **куда-сөөк** близкие **свойственники**, **сваты** и **сватыи** (Юд., 659-660-б.). Тектеш эки тилдеги **сөөк** сөзүнүн биринчи маанилери дал келгени менен, кийинки маанилери жагынан айырмаланып турганын көрө алабыз.

Тоф.: **чарты** полено, чурка (TPC, 84-б.). Кырг.: **жарты** половина (Юд.). Эскертүү: Тофалар тилиндеги **ч** тыбышы кыйла сөздөрдө кыргыз тилиндеги **ж** га туура келет. Маселе, тоф.: час (весна), чеди, чер, чок, чолук, чоорһан, чөдүр, чөле, чу, чуга, чулан, чуур, чуэрт, чүрек, чыл (год), чыл (ползать), чылы (согреваться), чыт, чээн ж.б.; салыштыр.: кырг.: жаз; жети, жер, жок, жолук, жууркан, жөтөл, жөлө, жуу, жука, жылан, жуур (камыр жөнүндө), журт, жүрөк, жыл (год), жыл (ползать), жылы (согреваться), жыт, жээн ж.б.

Тоф.: **чол** счастье, удача (TPC, 89-б.). Кырг.: **жол** дорога, путь. Бирок кыргыз тилинде деле **жол** сөзү кээде өтмө мааниде **счастье, удача** деген түшүнүктү берип калат. Сал.: ачылбаптыр **жолуңуз**, арылбаптыр шорунуз фольк. Вам не сопутствовала **удача**, вас не покинули лишения; куда **жолуңду** ачсын разг. Дай бог тебе **счастливого** пути или **удачи** (Юд., 257-б.).

Тоф.: **ыргай** бот.1) ирга, 2) шомпол; **ыргай** согнуться, сгорбиться, горбатиться (TPC, 101-б.).

Кырг.: **ыргай** (кустарник с очень крепкой древесиной; **ыргайдай** или **ыргайдай каткан** худой **как щепка** (Юд., 936-б.). Кыргыз тилинде **ыргай** сөзүнүн зат атоочтук мааниси болгону менен, этиштик мааниси (согнуться и т.д.) кезикпейт.

Ошентип, тофалар тилиндеги сөздөрдү кыргыз тилиндеги сөздөр менен салыштырып отурган сайын, көптөгөн жалпылыктар менен катар айырмачылыктар кезигерин көрө алабыз. Башкача айтканда, бул эки тил тектеш түрк тилдери болгондуктан, эки тилде бирдей тыбыштык турпатта жана бирдей мааниде кезиккен көптөгөн сөздөр бар экенине күбө боло алабыз. Ошондой эле тыбыштык жактан бир аз айырмалуу болгону менен, мааниси жактан толук төп келген көптөгөн сөздөр да орун алганын көрүүгө болот. Мындан тышкары тофалар эли кыргыз элине караганда Россиянын карамагында ХҮШ кылымдан бери болуп келишинен улам, анда орус тилинен тыбыштык жактан өзгөрүп кирген да, орус тилин-

деги тыбыштык турпатын толук сактап кирген да сөздөрдүн өтө арбын экенин көрүүгө болот.

Жыйынтыктап айтканда, тофалар тили сибирлик түрк тилдеринин бири катары салыштырма пландагы илимий эмгектерди жаратууда көптөгөн жакшы факты-материалдарды тартуулай алганы менен, өкүнүчтүүсү, ал тилди алып жүргөн тофалар эли Россиядагы 2010-жылкы эл каттоодо болгону 762 кишини түзүп, алардын 12 гана пайызы өз эне тилин билгендиктен, алардын тили өлүү тилдердин катарын толуктоо абалында турат.

Адабияттар:

1. ДТС - Древнетюркский словарь. - Л., 1969.
2. Карасаев Х. Камус наама. - Б., 1996.
3. Кыргыз тилинин сөздүгү. - Б., 2010.
4. ТРС - Рассадин В.И. Тофаларско-русский словарь. Русско-тофаларский словарь. - Иркутск, 1994.
5. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. - М., 1965.
6. Юдахин К.К. Русско-киргизский словарь. - М., 1957.

Рецензент: д.филол.н., профессор Токоев Т.